

„Naděje zanech, kdo mnou ubírá se!“

Zákoutí temná v byvším ráji pozemském aneb sedm bran pekelných čili aktuální problémy českého archivnictví.

1) Chybějící vize

Chybějící vize českého archivnictví je základním problémem, ze kterého následně vyrůstá řada dalších současných těžkostí našeho oboru.

Bez jasného cíle není kam směřovat, čemu přizpůsobovat plán či koncepci ani podle jakého schématu řešit nečekané zvraty. Archivnictví potřebuje jednotící ideu, ze které by mohlo čerpat své praktické postupy. Vizi musí předcházet analýza současného stavu a z následně vytvořené vize by teprve měla vycházet aktualizovaná koncepce českého archivnictví.

Náš obor se nachází v průsečíku mnoha oborů lidské činnosti a střetává se tak s mnoha úhly pohledu – od historických věd na jedné straně až po veřejnou správu na opačném pólu. Přesto výuka archivnictví na vysokých školách zůstává soustředěna na pomocné vědy historické, dějiny správy a související historické disciplíny, ačkoliv na ty v samotné praxi dojde pouze zřídka. Přijátá vize by měla přinést změnu vysokoškolské výuky i vzdělávání archivářů obecně a zároveň ukotvit pozici archivnictví ve společnosti.

Současná podoba českého archivnictví, zejména síť archivů, způsob archivní práce, pozice v rámci paměťových institucí, komunikace s veřejností apod. vychází z vize a metodologického i mentálního fundamentu poloviny 20. století a v současné době stále více naráží na rozdílnou představu jak u veřejné správy, tak veřejnosti. Archiváři by proto měli svoji vizi redefinovat, kodifikovat a následně ji veřejně prezentovat a konfrontovat s ostatními odborníky, úředníky i poučenými laiky. Podle mého je potřeba takovou vizi i pravidelně testovat ve střetu s realitou a v případě nesouladu hledat korekci směrem k nalezení dobrého kompromisu mezi původními představami archivářů a postojem zbytku společnosti. Archivy jsou placené z veřejných prostředků a tedy i veřejnost má právo se vyjadřovat k práci archivů.

Náš obor, částečně z podstaty věci, částečně z pohodlnosti, reaguje na probíhající změny ve společnosti se zpožděním, často poměrně značným. Některé, např. technologické trendy, se sice skutečně projeví v archivech až s přejímkou archiválií, většina ostatních ale ovlivní činnost archivů okamžitě (např. v oblasti etiky, práva či společenských norem, jakými jsou třeba nahlížení na ochranu osobních údajů, ochrana osobnostních práv apod.). Nemyslím si, že všechny změny jsou dobré a měli bychom z nich být nadšení, ale je třeba se o nich společně bavit, reagovat na ně pokud možno včas, minimalizovat jejich škodlivý dopad na práci v archivech a snažit se nevýhody přeměnit v přínosy.

Archiváři si do nedávna vystačili v definici svých cílů sami. K tomu čím dál více přibývají úkoly vycházející z nové legislativy a z rozhodnutí ministerstva. V této oblasti se alespoň nějaká debata s archivy v rámci legislativního procesu odehrává, ovšem ve volbě řešení vidím spíše nahodilost než záměr. Žádná debata však neprobíhá se základní klientelou archivů, kterou je veřejná správa a odborná i laická veřejnost. Vztah mezi archiváři a jejich klienty není vždy ideální, do značné míry daný legislativními možnostmi, představy jedné i druhé strany se mnohdy liší a vedou k nedorozuměním. Archivy obecně mají velké rezervy v komunikaci, i v oblasti sebeprezentace. Oblasti, jakými jsou např. archivní pedagogika, systém celoživotního vzdělávání, mediální komunikace, to vše je ponecháno na soukromých aktivitách archivářů. Ojedinelé pokusy vycházejí výhradně z individuálních zájmů a schopností některých z nás a mají většinou podmíněný a dočasný charakter. Bez formulované vize ale soukromé aktivity archivářů nemusejí být mnohdy vítané. Chybí zejména stálá debata mezi paměťovými institucemi, vysokými školami, vědeckými ústavy, veřejnou správou, badatelskými spolky apod. o vzájemně výhodné spolupráci.

Stanovení vize českého archivnictví je základním předpokladem změny k lepšímu.

2) Součinnost archivů a absence jejich usměrňování.

Součinnost archivů a jejich metodické a věcné usměrňování lze v současnosti označit bez přehánění za anarchii. Pozornost ministerstva je takřka výhradně upřena na 8 státních archivů, ačkoliv desítky dalších, nestátních archivů pečují o nezanedbatelnou část archivního dědictví a jsou, či spíše měly by být, součástí alespoň do značné míry unifikovaného systému evidence a zpřístupnění archiválií. Není stanoven standard služeb, které by archivy měly poskytovat, činnost archivů je definována pouze výčtem možných činností v archivním zákoně. Podmínky akreditace se rozdílně uplatňují na státní (akreditace není nutná) a rozdílně na nestátní archivy, a zaměřuje se především na fyzickou ochranu archiválií.

Co státní archiv, to solitér, a to takřka ve všech oblastech. Počínaje předarchivní péčí, prací s původci, včetně kontrol a sankcí, přes zpracování archiválií v několika, vzájemně nekompatibilních a neustále se modifikujících sw (ve stavu permanentního prototypu) až po digitalizaci archivních fondů a sbírek (a to jak metodu, tak i výběr vhodných archiválií), přístup k veřejnosti a další postarchivní činnosti, jakými jsou např. věda a výzkum, transfer znalostí, PR apod. ve všech státních archivy postupují samostatně, nekoordinovaně a mnohdy bez reálné podpory gestora. A tak ačkoliv jsou archivy státními orgány a správními úřady, na každém území poskytují jiný standard služeb i různý výklad archivních norem. Pokusy o korekci tohoto stavu byly dosud nevýrazné a krátkodeché, byly-li vůbec.

Chybí též odborná podpora archivům v rozhodovací oblasti, např. v oblasti kontrol, řízení o přestupku. Metodika je do značné míry přenechána aktivitám jednotlivých archivů, což vede k dichotomii přístupu, neboť některé archivy prosazují svá řešení na úkor konsenzu, respektive kompromisu, ačkoliv se výsledek tváří jako konsenzuální a všeobecně přijímaný. Chybí zde zejména arbitr odborných sporů a vymahatel dohodnutých postupů, rozhodnutí a závazných pravidel.

3) Zahlcení archivů agendami, které s archivnictvím souvisí jen volně nebo vůbec

Základem archivní práce je, podle mého přesvědčení, archivní fáze činností, tedy uchování, zpracování a zpřístupnění archiválií uložených v archivech. Předarchivní fáze (předarchivní péče, metodické působení, včetně kontrol a sankcí vůči původcům) jakož i postarchivní fáze (prezentace archiválií, komunikace s veřejností, věda a výzkum ad.) jsou sice bezprostředně předcházející či navazující činnosti, které jsou dnes integrovány v obecně přijímaném pojetí archivní práce do jednoho celku, nicméně je to otázka definice vize (viz bod 1) a dovedu si představit, že by tyto činnosti byly archivům odňaty či svazek s nimi byl rozvolněn. Nicméně jsou to činnosti, které archiváři vykonávají víceméně rádi a o jejich spojení do jednoho celku většinově nepochybují, ostatně ani já ne. Problémem se však stalo to, že se k vlastní archivní práci v nejširším možném pojetí nabalují další činnosti, které s archivní prací souvisí již jen okrajově popř. vůbec, ale které intenzivně a to čím dál tím ve větší míře odčerpávají síly archivářů a finanční prostředky archivů. Jsou to zejména agendy, související s novou legislativou, zejména v oblasti administrativy, správy majetku či personální oblasti. Svou roli hraje i často nepromyšlená digitalizace agend, která práci zesložituje, zpomaluje a znepřehledňuje, mnohdy praxe vede k dublování úkonů, jednou v elektronické a jednou v analogové podobě.

Činnost archivů se v posledních dvaceti letech silně zbyrokratizovala, a to většinou bez pozitivního dopadu na kvalitu odevzdávané práce. Primární příčinou je špatná legislativa (správní řád, služební zákon, evropské normy - např. zavádění kvality, GDPR, boj proti korupci), ale též obecné právní povědomí vedoucí k potřebě zlistinění krátkodobých, zjevných či z obecných předpisů vyplývajících marginálních skutečností. Informační redundance a vysilující nutnost sepisovat dlouhé litanie namísto skutečné odborné práce je pro mnoho archivářů deprimující a frustrující. Fakticky se tak archivy (ale též veřejná správa obecně) zabývá stále více sama sebou, aniž by z toho měla veřejnost skutečný prospěch. Upřednostnění formální stránky procesů, zlistinění a spojení s formální digitalizací ukrajuje čas ze samotného odborného pracovního procesu (který mohl být věnován např. pořádání archiválií) ve prospěch jen byrokratickému zajištění činnosti archivu.

4) **Problematická legislativa a personální nedostatečnost**

Základním pilířem archivních činností u nás je zákon č. 499/2004 Sb. o archivnictví etc. a na něj navazující vyhlášky. Normy jsou to sice nedokonalé a již něco pamatují, nicméně se s nimi pracovat stále ještě dá. Bohužel jsou tyto normy novelizovány jako vedlejší produkt legislativních úprav jiných norem, které s archivnictvím souvisí volně či vůbec, např. ohledně digitalizace státní správy. Při jejich tvorbě nebývá brán zřetel na odborný archivní pohled, respektive archivní pohled není schopen předkladatel zákona vůbec docenit nebo pochopit, čímž se do těchto norem dostávají problematická ustanovení. Ještě horší je situace v oblasti zákonů, které mají obecnou povahu vůči státní správě např. oblast majetku ČR, veřejných zakázek, personalistiky, správního řízení, ochrany práv a svobod osob apod.

Tyto zákony jsou na jedné straně velmi ochranné vůči veřejnosti a třetím stranám a zároveň tvoří velmi obtížně splnitelnou konstrukci způsobu vypořádání se s upravovanými skutečnostmi ze strany archivů (či státní správy obecně). Archivy jsou personálně velmi subtilní instituce, jejichž hlavní činností není zabývat se sami svojí správou, ale současný legislativní trend má přesně opačný účinek. Pro státní archivy jsou důležité např. majetkové zákony (o majetku ČR, o veřejných zakázkách apod.), přičemž jejich implementace do prostředí MV jsou komplikované a v podmínkách nedostatečného personálního zabezpečení jsou v podstatě hlavní překážkou v plnění role archivu jako řádného hospodáře. Byl vytvořen zdlouhavý, na lidském faktoru extrémně závislý proces, bez nezastupitelnosti, který vede k významnému riziku pochybení, zanedbání péče o svěřený majetek či neschopnosti včas a účelně čerpat finanční prostředky.

Vyloženě nešťastná, kontraproduktivní a vysilující je legislativa v oblasti personalistiky. Tzv. služební zákon (zákon č. 234/2014 Sb.) vytvořil bohužel dvě kategorie zaměstnanců, ačkoliv pro stát pracují obě tyto skupiny. Těžko měnitelná systemizace archivů znamená, že nelze pružně reagovat na sebemenší a sebejednodušší změnu. Snaha napravit historické disproporce v systemizaci, posílení vyčerpávaných pracovních sil či zvýšení platové třídy u žádaných profesí, které chybí na trhu práce, trvá roky a často je neúspěšné. Reorganizace archivu v důsledku změněných vnějších podmínek či prostě jen z důvodu racionalizace práce, je činnost, která zaměstná několik osob po dobu několika let, a to jak na straně archivu, tak také na straně MV, a přitom jde o zjevné, banální a v mnoha případech automatické úkony, jen proces jejich vypořádání je neúměrně složitý a široký.

Zákon o státní službě vedl k prodloužení všech procesů v personální oblasti (zejména přijetí nového pracovníka, a to i v případě, kdy odchod stávajícího zaměstnance je dlouho dopředu avizován), přinesl v podstatě jen nárůst byrokracie, aniž by znamenal efekt zlepšení výkonu státní správy. Zákon vložil do systému samoučelné a vyprázdněné byrokratické rituály bez reálného dopadu (např. služební hodnocení – je těžké pracovat např. s osobním příplatkem, pokud není v rozpočtu dostatek prostředků na jeho vyplácení atd.). Motivace pro zaměstnance je v systému státní služby pramalá, neboť navyšovat plat téměř nelze, na odměny je stále méně prostředků a nejsou v podstatě žádoucí (tzv. jsou negativně vnímány veřejností), případné sankce jsou formálně tak náročné, že se o ně nikdo nepokouší a zároveň právo stojí vždy na straně zaměstnance, vlastní výkon práce není předmětem služebního hodnocení atd. atd. Systemizace a následné odměňování preferuje princip seniority před skutečnou prací, výběrová řízení nezohledňují potřebu vedoucích pracovníků vytvářet si tým podle svých preferencí a na svou zodpovědnost atd. atd. Zákon o státní službě patří podle mého k největším legislativním zklamáním polistopadové doby.

Do oblasti personalistiky zasahují též rozevírající se nůžky specializací nutných pro práci v archivu. Mezi předarchivní péčí na jedné straně a klasickým archivnictvím 20. století, které kladlo důraz na pořádání archiválií a publikační činnost, je nepřeklenutelný rozdíl v nárocích. Doba, ne příliš vzdálená, kdy se jeden člověk dokázal vyrovnat se všemi činnostmi v archivu a víceméně s úspěchem, je beznadějně pryč. Dnešní archivář chtít nechtít může být odborníkem v jedné, maximálně dvou oblastech a ostatní musí přenechat jiným. Z toho ovšem vyplývá častá frustrace mnohých kolegů, neboť pro práci archiváře se mnozí rozhodli pod vlivem

neodpovídajících představ o náplni své práce, vycházející z přednášek poskytovaných na vysokých školách. Složitější struktura v personální oblasti a užší specializace zaměstnanců zároveň vede k disharmonii v kolektivu, neboť jednotliví specialisté nejsou schopni docenit složitost práce těch druhých a jejich představy o ní jsou ploché, bez osobní zkušenosti. Přidáme-li k tomu bezduchou, všudypřítomnou a formální byrokracii a leckdy práci komplikující digitalizaci procesů, je stále problematičtější skloubení práce v archivu s uspokojením z jejího vykonávání.

Zde selhávají i vysoké školy, neboť poskytují zkreslený obraz o budoucím uplatnění svých absolventů a své studijní programy mají zakonzervované v minulém století. Výchova budoucích archivářů, ale i způsob jejich následného vzdělávání je silně zanedbaná a vyžaduje kompletní úpravu.

5) Nárůst objemu zejména obsahově nicotných archiválií a ústup od tradičních forem především privátních dokumentů

V důsledku převládající formy současných dokumentů, která má oporu v normách pro úřadování (soudní řád, správní řád a apod.), dochází v těchto dokumentech k neustálému opakování zjevných faktů, upozorňování na obecně známé skutečnosti, poučování o známých a zjevných možnostech všech protistran. Během procesu se z mnoha příčin některé úkony mnohokrát opakují atd., atd., v důsledku čehož jsou výsledné dokumenty stále více bezobsažné, nesrozumitelné, a to ani účastníkům řízení a spisy objemově rostou, ačkoliv jejich informační hodnota prudce klesá. V takovéto situaci si archivy nevystačí se stávající praxí běžných úkonů během skartace, obvyklých skartačních znaků a lhůt, posuzováním jejich hodnoty archivářem atd. Ani digitalizace procesů u původců není řešením, neboť sice digitální archiv je teoreticky nezaplntelný a vejde se do něj vše, ale co s takovými dokumenty v budoucnu činit a proč by se měly vůbec uchovávat? Otázka změny filozofie a metodiky výběru archiválií a skartačního řízení, transformace těchto činností do digitálního prostředí je aktuálně velkou výzvou, která se v současnosti řeší jen velmi nesměle a s obavami.

Rovněž tak by bylo potřebné bavit se o vnitřní skartaci (v minulosti již vybraných archiválií), metodice výběru, experimentech v této oblasti atd. Ovšem to vše je náročné na obsazení míst schopnými a zkušenými archiváři s nadáním pro přesah svých činností do dalších oborů a schopných formulovat závěry výsledků své práce do podoby metodik, norem a odborných textů. Případně změně musí předcházet skutečně důkladný rozbor stavu i dopadů této změny.

Naše současnost z hlediska archiváře trpí na jedné straně nadprodukcí nicotných úředních dokumentů a zároveň ztrátou tradičních dokumentů osobní a neformální povahy, které se přesouvají do virtuálního světa a nejsou autory či adresáty nijak perspektivně uchovávány, neboť to z podstaty věci je jen velmi obtížné. Situaci navíc komplikuje amatérská a svévolná tvorba skartačních lhůt původci. Pokud archiv nemá možnost lhůty zpětně upravit, vede to k složitým problémům při výběru archiválií a rovněž přispívá k nárůstu objemu „zbytečných“ archiválií uložených v archivech. Otázka, jak na jedné straně plasticky zachytit a uchovat svědectví o současnosti pro budoucí generace a na druhé straně vyhnout se uchovávání balastu a bezobsažných informací, je jedním ze stěžejních úkolů v oblasti archivní teorie pro dnešní generaci archivářů.

6) Digitální a technologická past

V podstatě všechny činnosti, od správy budov, přes ekonomiku, úřadování až po všechny archivní činnosti, včetně např. evidence archiválií, lokace či skartační řízení, jsou dnes již podmíněny digitálním přístupem. Nejenže digitální verze činností není vždy ergonomicky výhodnější, účelnější, rychlejší či ve výsledku lepší, ale zejména uvrhá archivy do závislosti na stavu výpočetní techniky, internetového připojení a kvality IT personálu. To jsou ekonomicky velmi náročné procesy. Kvalita IT zázemí v archivech, a ve veřejné sféře vůbec, hluboce zaostává za soukromým sektorem. Navíc stárnutí technologií v této oblasti je velmi rychlé, neobejde se bez neustálého rozvoje lidských zdrojů, opakujících se výběrových řízení a zvyšujících se finančních nároků. Je v podstatě zázrak, že archivy nějak v těchto podmínkách (a zejména v důsledku aplikace služebního zákona), vůbec dokáží fungovat. Doba, kdy

zaměstnance archivu tvořili jen odborní pracovníci v oblasti archivnictví, kteří byli ochotni pracovat za nízkou mzdu a pro lásku k oboru samému, dávno minula. Kvalifikované a žádané (v tomto konkrétním případě IT specialisty) je nutné zaplatit tak, jak jsou placeni v komerční sféře.

Mantrou dnešní doby je digitalizace, ovšem aniž by již bylo blíže definováno, co se onou digitalizací míní. Mnohdy totiž probíhá digitalizace činností veřejné správy nepromyšleně, samoučelně a bez pozitivního dopadu na věc samu, a je tak spíš na škodu věci. Digitalizace je v on-line prostředí rozhodování státní správy navýsost důležitá a pokud je prováděna s rozmyslem, bezpochyby přináší mnohé benefity. V prostředí dlouhodobého ukládání dokumentů na neomezeně dlouhou dobu v řádu minimálně staletí se však jedná o otázku dosud nedořešenou a spornou, s neznámými a vysokými náklady nyní i v budoucnosti. Tento fakt zůstává zatím oslyšen.

Podobnou pastí je oblast fyzické péče o archiválie. Nové budovy, které plně zabezpečují dobré podmínky pro dlouhodobé uložení archiválií, obsahují nové technologie, které přinášejí dvojnásobnou komplikaci. Jednak násobně prodražují provoz budov spotřebou energií, potřebou speciálního personálu či permanentních revizí a jednak většinou tyto technologie mají krátkou životnost, maximálně v horizontu 10-20 let a tím pádem je potřeba je všechny neustále repasovat či vyměňovat. Samozřejmě se nejedná o levné a jednoduché technologie. Obdobně nákladné a zranitelné technologie jsou instalovány z důvodů požární bezpečnosti apod. Obecně lze konstatovat, že čím novější a vhodnější budova, tím je finančně náročnější zajistit její provoz a údržbu. Fakticky každé zlepšení péče o archiválie je zatíženo významným navýšením spotřeby a zatížením rozpočtu.

7) Metodologický perfekcionismus

Tento trend se objevil až v posledním desetiletí a nelze jej charakterizovat jinak než jako posedlost přesností. Nová základní pravidla pro zpracování archiválií (*momentálně Metodický pokyn č. 1/2021 odboru archivní správy a spisové služby, kterým se vydávají Základní pravidla pro zpracování archiválií, verze 3.0*) a na ně navazující procesy (zejména pořádání a dálkové zpřístupnění archiválií, tvorba rejstříků, popis entit etc.) jsou vedeny v téměř sebezníčovícím perfekcionismu. Tento přístup neúměrně zatěžuje archivní činnosti tak, že archivy jsou schopny jen s obtížemi zpracovávat a zpřístupňovat archiválie. V kombinaci s problematickým sw, který je stále jen ve fázi prototypu, v permanentně vyvíjené a lokálně modifikované verzi, dochází k úvahám o samotném smyslu této základní archivní činnosti. Chyba je podle mého ve snaze o maximální přesné vymezení všech možných variant popisu, které často přesahuje chápání průměrného archiváře (natož badatele). Máme-li tak složitý systém, že je v něm schopná pracovat jen naprostá minorita z nás, je otázkou, zda pravidla nepřeceňují schopnosti komunity a zda má vůbec smysl postupovat dále tímto směrem. A je nutné se zeptat i na to, zda dokáže takto nastavený popis archiválií uspokojit badatelskou veřejnost? Nestála by naopak veřejnost či archiváři sami o mnohem méně robustní systém, zato s mnohem snadnějším přístupem a rychlejší formou zpracování (i zapracování) a menší náročností na dnes vysokou kvalifikaci pro jednu každou malou kompetenci k práci v systému? Nemyslí a nepracuje zde archivář za potencionálního badatele příliš, nepodsouvá mu své úmysly? Nebo je způsob popisu, formulovaný v základní pravidlech a následných metodikách jen vysněným ideálem, ke kterému se nelze reálně přiblížit, a měl by proto mít jen doporučující charakter?

Selhání stávajícího způsobu řízení státních archivů vidím zejména v této oblasti. V situaci, kdy archivy jsou personálně podhodnocené, jejich systemizace zabetonovaná a finanční prostředky nedostatečné, je velmi nešťastné, že implementaci základních pravidel, včetně nástrojů, jakým je sw, podpůrná metodika, pracovní skupiny apod. nemá pevně v rukách centrum, ale je na jednotlivých archivech, jak si věci zařídí. Dát v takové situaci prostor pro vznik velmi složitému systému považuji za velkou nezodpovědnost. Situace nestátních archivů je ještě komplikovanější.

Problémů v archivnictví je jistě mnohem víc a je jisté, že každý archivář z praxe je vidí jiným úhlem. Já považuji těchto sedm za nejvýznamnější.

Doctoris Danieli Dolezali, Przibramiensis, Bohemus, scripsit